

IRENA TARANTA
Muzeum Podlaskie w Białymstoku

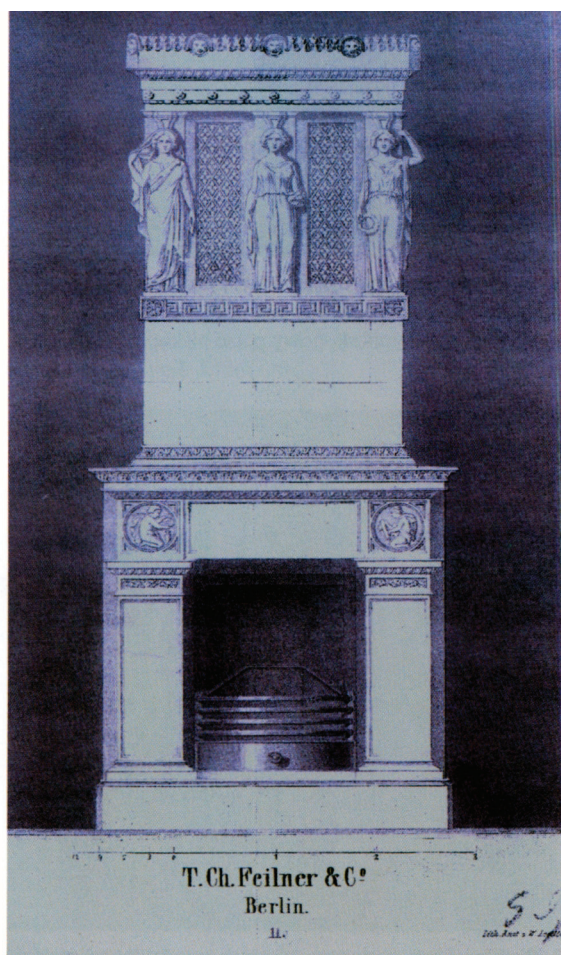
„Architektura mówiąca” – piece kaflowe typu berlińskiego w białostockich willach i pałacach, obecnych siedzibach Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku i Muzeum Podlaskiego w Białymstoku

Słowa kluczowe: rzemiosło artystyczne w XIX w., piece kaflowe typu berlińskiego, architektura XIX w. w Białymstoku, szlak białostockich fabrykantów

Key words: 19th arts and crafts, Berlin-type tile stove, 19th Białystok architecture, Białystok Manufacturers Trail

Piece kaflowe z XIX i początku XX w. nie cieszą się szczególnym zainteresowaniem badaczy w regionie ani w Polsce, mimo że wyróżniają się na tle urządzeń grzewczych ubiegłych stuleci wysokim poziomem technicznym wykonania, niezwykle bogactwem i różnorodnością form i dekoracji. Celem artykułu jest próba przedstawienia zachowanych pieców kaflowych typu berlińskiego, które funkcjonują w ekspozycyjnych pomieszczeniach muzealnych i konserwatorskich, będących oryginalnym elementem wyposażenia o wysokich walorach artystycznych. Artykuł stanowi przyczynek do dalszych badań w zakresie pieców i kaflów z tego okresu w regionie, które zostały wzniesione na codzienny użytek ówczesnych właścicieli budynków. Niosły one nowe koncepcje rozwiązań technologicznych i idee stylów architektonicznych, które rozprzestrzeniły się dzięki nowym możliwościom podróży, obiegowi czasopism branżowych, wystawom i konkursom międzynarodowym z większych ośrodków kulturotwórczych do mniejszych miast.

W XIX w. wnętrza pałaców i rezydencji ogrzewały klasycystyczne białe piece zwane berlińskimi, zbudowane zazwyczaj z dwóch prostych skrzyń wzniesionych z gładkich kaflów berlińskich oraz bogato zdobionych motywami klasycystycznymi kaflami gzymsowymi, *panneau* i elementów wieńczących¹. Powszechnie były również, w szczególności w ostatnim ćwierćwieczu XIX w., piece z kaflów

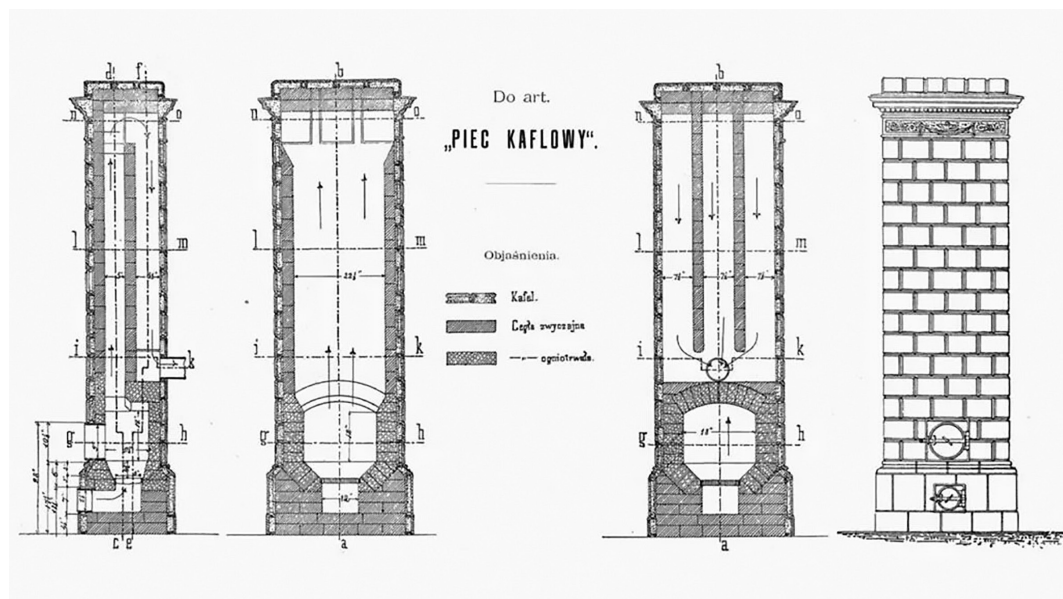

1. Wzornik T.C. Feilnera z projektem piecokominka z kariatydami, projekt T.Ch. Feilner i K.F. Schinkel. Zbiory Stadtmuseum w Berlinie, za: J. Semków, W. Wojnowska, *Warmia i Mazury. Piece kaflowe w kompleksie zabudowy mieszkalnej Wzgórza Katedralnego we Fromborku*, [w:] *Piece kaflowe w zbiorach muzealnych w Polsce. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej w Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku w dniach 5–7 września 2008 roku pod patronatem Marszałka Województwa Warmińsko-Mazurskiego* Jacka Protasa, red. M. Dąbrowska, J. Semków, W. Wojnowska, Frombork 2010, fot. 17
- T.C. Feilner's pattern book with a design for a fireplace stove with caryatids, project by T.Ch. Feilner i K.F. Schinkel. Collection of Stadtmuseum in Berlin, after: J. Semków, W. Wojnowska, *Warmia i Mazury. Piece kaflowe w kompleksie zabudowy mieszkalnej Wzgórza Katedralnego we Fromborku*, [in:] *Piece kaflowe w zbiorach muzealnych w Polsce. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej w Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku w dniach 5–7 września 2008 roku pod patronatem Marszałka Województwa Warmińsko-Mazurskiego* Jacka Protasa, ed. M. Dąbrowska, J. Semków, W. Wojnowska, Frombork 2010, photo 17

gładkich lub reliefowych, polichromowanych, nawiązujących do stylów historycznych, najczęściej neorenesansowych i neobarokowych, określanych w niemieckiej literaturze przedmiotu jako *altdeutschen Ofens* („piece staroniemieckie”)². Projektantem pieców był niemiecki architekt Karl Friedrich von Schinkel, który współpracował z Tobiaszem Christopherem Feilnerem, właścicielem fabryki pieców w Berlinie, zwanym ojcem berlińskich pieców kaflowych (il. 1)³. Projekty K.F. von Schinkla nawiązywały do ideału sztuki budowania według Witruwiusza, który głosił, iż „architektura powinna reprezentować *firmitas, utilitas, venustas*, czyli konstrukcyjną trwałość, użyteczność oraz piękno”⁴. Czerpał on inspiracje do projektów pieców z dzieła Johanna Joachima Winckelmana *Gedanken über die Nachahmung der griechischen Werken in der Malerei und Bildhauerei* (*Myśl o naśladowaniu dzieł greckich w malarstwie i rzeźbie*) z 1755 r., będącego wykładnią istoty sztuki greckiej jako „szlachetnej prostoty i spokojnej wielkości” oraz ideału piękna „archeologicznego klasycyzmu”⁵. K.F. von Schinkel mawiał: „obowiązkiem architektury jest

uczynienie rzeczy użytecznej, praktycznej i funkcjonalnej czymś pięknym”, ukazując piękno jako wiodącą kategorię estetyczną architektury XIX w.⁶ i realizując te trzy filary witruwiańskiego ideału w projektach pieców kaflowych. Piece kaflowe są przykładami semiofora w świetle definicji Krzysztofa Pomiana, który zdefiniował je jako „przedmioty uznawane w danej społeczności za nośniki znaczeń, zarazem tak wytwarzane lub wystawiane, by przyciągać spojrzenie, zachowując jednocześnie swoją pierwotną funkcję użytkową – grzewczą”⁷.

Stosowanie na szeroką skalę w wieku XIX nowego rodzaju paliwa – węgla i innych paliw stałych – przyczyniło się do zmian konstrukcyjnych urządzeń grzewczych, tj. wprowadzenia przegród wewnętrznych (piece kanałowe, wachlarzowe, z kanałami o układzie wężykowatym⁸) odprowadzających spaliny, a w konsekwencji umożliwiających równomierne rozprowadzanie ciepła i dłuższe jego utrzymanie, montowanie stalowych drutów łączących ściany pieca, palenisk zbudowanych z cegły ogniotrwałej i wyposażonych w ruszt, oraz zunifikowania i standaryzacji wymiarów kafli i pieców. Najlepsze rozwiązania zdaniem Czesława Domańskiego posiadał piec kanałowy według pomysłu architekta Swiazewa, w którym jednym kanałem wznosnym od paleniska do szczytu pieca wznosiły się gorące spaliny (o temperaturze od 600 do 1050°C) i następnie przechodziły w dwa lub więcej kanałów opadowych, oddając ciepło ścianom pieca, aż dochodziły do dołu (o temperaturze około 100–200°C) do kanału dymowego łączącego piec z kominem (il. 2)⁹. Wszystkie paleniska wyposażone w ruszt były zaprojektowane do lepszego spalania węgla. Te urządzenia grzewcze wznoszono zazwyczaj z 8–12

2. Piec kaflowy według architekta Czesława Domańskiego, „Przegląd Techniczny” 1897, R. 23, t. 35, nr 20

Tile stove by architect Czesław Domański, „Przegląd Techniczny” 1897, R. 23, t. 35, nr 20

3. Białystok, ul. Dojlidy Fabryczne 23, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku (dawny pałac Hasbacha). Piec z kafli kwadratowych w pomieszczeniu na I piętrze, fot. W. Wawrzonkowski, 1973, niezachowany. PP PKZ Oddział w Białymstoku, *Białystok-Dojlidy, Pałac Hasbacha, Dokumentacja historyczno-architektoniczna*, oprac. M. Dolistowska, fot. E. Solbut, Białystok 1980

Białystok, Dojlidy Fabryczne Street 23, Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok (former Hasbach's palace). Stove built from simple tiles in the room on the first floor, photo by W. Wawrzonkowski, 1973, non-existent. Polish Enterprise of Monument Conservation Workshops, Branch in Białystok, *Białystok-Dojlidy, Pałac Hasbacha, Dokumentacja historyczno-architektoniczna*, worked out by: M. Dolistowska, photo by E. Solbut, Białystok 1980

4. Białowieża, cerkiew św. Mikołaja Cudotwórcy. Piec z kafli gładkich berlińskich, 2024. Fot. I. Taranta

Białowieża, the Orthodox church of Saint Nicholas Wonderworker. Stove built from smooth, Berlin tiles, 2024. Photo by I. Taranta

rzędów białych kafli zwyczajnych (kwadratowych), tańszych (il. 3) lub droższych kafli gładkich, berlińskich (il. 4) bądź też egzemplarzy polichromowanych pokrytych dekoracją reliefową w modnych wówczas stylach historycznych¹⁰. Bryły pieców są najczęściej prostopadłościennie, zbudowane zazwyczaj z dwóch skrzyń lub kondygnacji, z wyraźnie wyodrębnionym cokołem i wydatnymi, profilowanymi gzymsami wzbogaconymi koronką lub rodzajem faliście zarysowanego przyczółka¹¹. Piece kaflowe z drugiej połowy XIX i początku XX w. prezentują wysoce poziom artystyczny i techniczny wykonania, cechuje je maksymalne i logiczne wykorzystanie przestrzeni, doskonale wycucie proporcji, symetria i ścisłe podporządkowanie kompozycji całości¹². Walory artystyczne tkwią w szlachetnych proporcjach, przede wszystkim w stosunku dolnej kondygnacji pieca do górnej oraz w stosunku cokołów, gzymsów i zwieńczeń do płaszczyzny ścian¹³. Piece były

również, jak wcześniej wspomniano, nośnikiem treści i znaczeń symbolicznych zamieszczonych w dekoracji inspirowanej modnymi wówczas stylami architektonicznymi, swego rodzaju „architekturą mówiącą” wnętrza.

Koncepcja *architecture parlante*, czyli dosłownie architektura mówiąca, powstała w XVIII w. i była propagowana przez Claude-Nicolas Ledoux, Etienne-Louisa Boullée’go i Jean-Jacques’a Lequeu, którzy twierdzili, że budynki oddają pewne idee, a „obrazy, które przedstawiają naszym zmysłom, powinny budzić w nas uczucia odpowiadające użytkowi, któremu te budynki są poświęcone”¹⁴. Pojęcie „architektury mówiącej” stosowano w XIX w. m.in. w filozofii historyzmu, czyli używania zdefiniowanych w architekturze stylów historycznych (klasyczny, bizantyjski, romański, gotycki, renesansowy, barokowy, rokokowy) przy wznoszeniu nowych budynków z wykorzystaniem nowoczesnych, współczesnych technik budowlanych. Rozwój nauk historycznych, przede wszystkim archeologii i historii sztuki, wraz z bogactwem i różnorodnością stylów wpływały na polifonię ówczesnej architektury, w przestrzeni której istniał przede wszystkim historyzm, a także eklektyzm¹⁵. Jako jedno z podstawowych kryteriów historyzmu Nikolaus Pevsner podaje kryterium asocjacyjności i ewokacyjności, polegające na tym, że pewien typ architektury wywołuje skojarzenia z określonym przeznaczeniem budynku, będąc dla niego najwłaściwszym¹⁶. Budynki w stylu klasycznym przywoływały skojarzenia z majestatem władzy i nauki. W takim stylu wznoszono siedziby administracji rządowej i uniwersytetów¹⁷. Średniowieczne style: bizantyjski, romański i gotycki, nawiązywały do chrześcijańskiej duchowości i najczęściej wznoszono w tych stylach obiekty sakralne i sepulkralne¹⁸. Renesansowy kojarzono z czasem wolnym, bogactwem, statusem materialnym oraz kwestiami finansowymi, tę formę przybierały więc często domy towarowe, hotele, muzea, pałace, ale też banki i inne instytucje finansowe¹⁹. Z kolei neobarokowy i neorokokowy wywoływał skojarzenia z miejscem rozrywki i sztuki, stąd styl ten wybierano na teatry, opery i rezydencje²⁰. Natomiast eklektyzm to koncepcja odtwarzania uznanych stylów historycznych, ale nie poprzez pastisz architektoniczny, tylko ich twórcze mieszanie, zestawianie i przetwarzanie w taki sposób, aby nie można było budowli zakwalifikować jednoznacznie do jednego stylu. Motywem przewodnim eklektyzmu jest tzw. triada platońska – prawda, piękno i dobro, będące rozważaniami francuskiego filozofa Victora Cousina, który ukuł termin „eklektyzm” i opublikował swoje rozważania na ten temat w 1858 r. w publikacji pod tytułem *Du vrai, du beau et du bien* (O prawdzie, pięknie i dobru)²¹. Zaprzeczeniem eklektyzmu, celowym odcięciem się od naśladownictwa przeszłości i szukaniem całkowicie nowych wzorów i wyrazu artystycznego była secesja, propagująca „humanizację świata mieszczańskiego poprzez sztukę”, splecenie sztuki i życia w ich społecznych i estetycznych formach²². Prekursorskie znaczenie miało dążenie do integracji wszystkich sztuk, ich równości, podniesienie rangi sztuki użytkowej, odrodzenia rzemiosła i tworzenia całości stylowo jednorodnych²³. Głównymi środkami wyrazu były płynne, faliste, ruchliwe linie, płaskie plamy, jasna kolorystyka, efekty połysku²⁴. Dzieła secesyjne cechuje asymetryczność, wertykalizm, ornamentyka abstrakcyjna, geometryczna bądź roślinna, skomplikowane układy kompozycyjne²⁵. Niezwykle twórczy byli artyści secesji wiedeńskiej, którzy pozostawili po sobie ogromną spuściznę,

5. Białystok, siedziba Muzeum Rzeźby Alfonsa Karnego, Oddział Muzeum Podlaskiego w Białymstoku, dawna willa gen. von Driesena. Widok na fasadę budynku, 2023. Fot. Muzeum Podlaskie w Białymstoku

Białystok, current Alfons Karny's Sculpture Museum, branch of the Podlaskie Museum in Białystok, former gen. von Driesen's villa. View on the facade of building, 2023. Photo by the Museum Podlaskie in Białystok

głównie w zakresie sztuki użytkowej i dekoracji²⁶. Secesja wiedeńska zdaje się być szczególnie bliska modernizmowi²⁷. „Architektura modernizmu charakteryzuje się prostotą, ascetyzmem ornamentu i racjonalizmem. Chce, by budowla była podporządkowana swojej funkcji. Podobnie jak *art nouveau*, zrywa z historyzującą architekturą”²⁸.

Przykładami zachowanej „architektury mówiącej” ostatniej ćwierci XIX i początku XX w. w Białymstoku są pałac Hasbacha (obecnie siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku), pałac Cytrona i willa generała von Osten-Driesena (obecnie siedziby oddziałów Muzeum Podlaskiego w Białymstoku), a w szczególności sztuka użytkowa – piece kaflowe z reprezentatywnych pomieszczeń, będące tematem niniejszego artykułu.

Drewniana willa generała Mikołaja Fiodorowicza hrabiego von Osten-Driesen, pochodzącego z niemieckiego rodu wywodzącego się z Marchii Brandenburskiej, mieszkającego w Księstwie Kurlandii, a później Guberni Kurlandzkiej²⁹, mieści się obecnie przy ul. Świętojańskiej 17. Architektura drewnianej willi generała von Driesena (il. 5), który po nabyciu w 1889 r. od rodziny Malinowskich³⁰ gruntownie ją przebudował, nawiązuje do modnych wówczas willi wznoszonych w Cesarstwie Rosyjskim w stylu noworosyjskim. Wnętrze budynku jest mieszanką różnych stylów historycznych³¹.

6. Białystok, siedziba Muzeum Rzeźby Alfonsa Karnego. Piec kaflowy z końca XIX w. z dekoracją eklektyczną, 2024. Fot. I. Malesińska
Białystok, Alfons Karny's Sculpture Museum.
Tile stove from the end of 19th century with eclectic decoration, 2024.
Photo by I. Malesińska

7. Białystok, siedziba Muzeum Rzeźby Alfonsa Karnego. Piec kaflowy, cokół i dolna kondygnacja, 2024. Fot. I. Malesińska
Białystok, Alfons Karny's Sculpture Museum.
Tile stove, feet and down tier, 2024.
Photo by I. Malesińska

W dawnym westybulu znajdują się elementy oryginalnego wyposażenia willi – dwa umieszczone naprzeciw siebie identyczne piece kaflowe z końca XIX w., pokryte dekoracją eklektyczną, szkliwioną na kolor brązowy (il. 6). Piece są dwukondygnacyjne, o bryle zbliżonej do prostopadłościanu, zwieńczone wydatnym gzymsem. Cokół jest ozdobiony dwoma płytkami o kadrze kwadratu z motywem romboidalnej kratki i wpisanej w nią rozetki (il. 7). Przejście cokołu w skrzynię dolną jest podkreślone profilowanym gzymsem. Dolna kondygnacja jest zbudowana z trzech rzędów prostokątnych kaflí ozdobionych centralnie umieszczonym ornamentem okuciowo-zwijanym i fasetowanym prostokątnym kaboszonem obwiedzionych ramką z astragalem (il. 7). Tło kompozycji kafla jest wypełnione poziomymi żłobkami. Skrzynię dolną wieńczy profilowany, bogato dekorowany gzyms: w dolnej części umieszczono romby w ramce o gierowanych narożnikach, powyżej naprzemiennie palmetki i liście akantu obwiedzione taśmą, które spinają trzy kroksztyny, w górnej części motyw dachówki karpiówki (il. 7). Przejście dolnej kondygnacji w górną jest zaakcentowane gzymsem z dekoracją muszli i liści akantu (il. 7). Górna skrzynia jest zbudowana z pięciu rzędów kaflí kasetonowych,

8. Białystok, siedziba Muzeum Rzeźby Alfonsa Karnego. Piec kaflowy, górna kondygnacja, 2024. Fot. I. Malesińska
Białystok, Alfons Karny's Sculpture Museum. Tile stove, upper tier, 2024.
 Photo by I. Malesińska

9. Białystok, siedziba Muzeum Rzeźby Alfonsa Karnego. Piec kaflowy, gzyms wieńczący, 2024. Fot. I. Malesińska
Białystok, Alfons Karny's Sculpture Museum. Tile stove, top cornice, 2024.
 Photo by I. Malesińska

obwiedzionych ramą z astragalem, z motywem muszli i liści akantu w narożnikach, oraz centralnie umieszczonym wklęsłym medalionem o krawędzi ozdobionej perełkowaniem, wypełnionym ornamentem okuciowym z oprawionym, fasetowanym, kwadratowym kaboszonem (il. 8). Kafle narożne zostały ozdobione motywem balaski z liściem akantu wpisanej w ramę ozdobioną perełkowaniem. Rzędy kafli zostały oddzielone fryzem z fasetowanych prostokątnych i romboidalnych kaboszonów na tle wypełnionym pionowymi żłobkami (il. 8). Piec wieńczy rozbudowany gzyms z ułożonego pasmowo ornamentu okuciowego z liśćmi akantu, stylizowanego kimationu jońskiego, motywu okuciowo-zwijanego z kaboszonem oraz akroteriony: palmetowy i kartusz z głową w koronie (il. 9). Płytki kafli będące płaszczyznami i łączące się w bryle pieca w tkaninowe wzory odbierane są jako zbiór starannie skomponowanych, poprawnie dekorowanych elementów³². Eklektyzm w architekturze nawiązuje do zaczerpniętego z traktatu Victora Cousina hasła „piękno, prawda, dobro” i jego celem jest wyrażenie prawdy o świecie poprzez piękno oraz przedmioty użyteczne dla teraźniejszości.

10. Białystok,
siedziba Muzeum
Historycznego, Oddział
Muzeum Podlaskiego
w Białymstoku, dawny
pałac Cytronów. Widok
na fasadę budynku, 2023.
Fot. Muzeum Podlaskie
w Białymstoku
**Białystok, The
Historical Museum,
branch of the Podlaskie
Museum in Białystok,
former Cytron's palace.
View on the facade
of building, 2023.
Photo by the Museum
Podlaskie in Białystok**

11. Białystok,
siedziba Muzeum
Historycznego. Jedna
z sal wystawienniczych
ekspozycji stałej. Fot.
A. Sierko-Szymańska
**Białystok, The
Historical Museum.
One of the exhibition
rooms of permanent
exposition. Photo by
A. Sierko-Szymańska**

Drugim budynkiem jest secesyjny pałac Samuela Hirsza Cytrona, obecnie Muzeum Historyczne, Oddział Muzeum Podlaskiego w Białymstoku (il. 10) usytuowany przy ulicy Warszawskiej 37. Obiekt został wzniesiony w latach 1910–1913 przez Wolfa i Bertę Lurie, a w 1923 r. kupiony przez Samuela Hirsza Cytrona³³. Obecnie na salach wystawowych są eksponowane piece kaflowe z końca XIX (il. 11) i pierwszych dekad XX w., aczkolwiek nie stanowią one oryginalnego wyposażenia pałacu. W jednym z reprezentacyjnych pomieszczeń znajduje się piec dwukondygnacyjny, o bryle zbliżonej do prostopadłościanu, zwieńczony wydatnym gzymsem, o dekoracji eklektycznej pokrytej szklivem w odcieniach zieleni (il. 12).

12. Białystok, siedziba Muzeum Historycznego.
Piec kaflowy z końca XIX w. z dekoracją
eklektyczną, 2024. Fot. I. Malesińska
**Białystok, The Historical Museum. Tile stove
from the end of 19th century with eclectic
decoration, 2024. Photo by I. Malesińska**

13. Białystok, siedziba Muzeum Historycznego.
Piec kaflowy, cokół i dolna kondygnacja, 2024.
Fot. I. Malesińska
**Białystok, The Historical Museum.
Tile stove, feet and down tier, 2024.
Photo by I. Malesińska**

14. Białystok, siedziba Muzeum Historycznego. Piec
kaflowy, górna kondygnacja i gzyms wieńczący,
2024. Fot. I. Malesińska
**Białystok, The Historical Museum. Tile stove,
upper tier and top cornice, 2024.
Photo by I. Malesińska**

Cokół jest ozdobiony dwoma płytkami o powierzchni skośnie żłobkowanej przypominającej romby (il. 13). Przejście cokołu w skrzynię dolną jest podkreślone profilowanym gzymsem. W dolnej skrzyni znajdują się dwa rzędy kafli, w górnej sześć rzędów kafli o kadrze stojącego prostokąta, wypełnionych dekoracją ułożoną z gierowanych ramek i wici roślinnych o końcach zwiniętych wolutowo, liściach akantu w narożnikach, z centralnie umieszczoną pustą, lekko wklęsłą płyciłą (il. 13, 14). Kafle narożne zostały ozdobione prostokątną wąską ramką ułożoną z liści akantu i centralnie umieszczoną pustą płyciłą. Skrzynie są oddzielone profilowanym gzymsem, ozdobionym w dolnej części różgami liktorskimi spiętymi rollwerkiem, w górnej motywem stylizowanej dachówki (il. 13). Piec wieńczy wydatny gzyms z festonami oraz kaneluowanymi kolumnami w narożnikach i ząbkowaniem, z faliście zarysowanym naczółkiem ozdobiony rollwerkiem i pasmowo ułożonymi liśćmi akantu oraz akroterionami (il. 14).

15. Białystok, siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, dawniej pałac Hasbacha. Widok od strony południowo-zachodniej, 2018. Fot. Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków
Białystok, current office of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok, former Hasbach's palace. View from the southwest, 2018. Photo by Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok

16. Białystok, siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, dawniej pałac Hasbacha. Widok od strony północnej, 2023. Fot. Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków
Białystok, office of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok. View from the north, 2023. Photo by Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok

Najwięcej urządzeń grzewczych z końca XIX i pierwszej dekady XX w. zachowało się w pałacu Hasbacha, obecnej siedzibie Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku mieszczącej się przy ulicy Dojlidy Fabryczne 23. Budynek wzniesiono w stylu neorenesansowym w dwóch etapach: w pierwszym, przypuszczalnie w latach osiemdziesiątych XIX w., z inicjatywy Ewalda Hasbacha – niemieckiego fabrykanta – zbudowano niewielką willę na planie prostokąta (il. 15), w drugim, ukończonym w 1907 r. przez Artura Hasbacha, dobudowano ryzality i wieżę (il. 15–16)³⁴. Styl neorenesansowy jako reprezentujący pozycję wyższych sfer Niemiec, Francji i Anglii miał się przejawiać poprzez plastyczność form symbolizujących zamożność³⁵. Elementami oryginalnego wyposażenia są piece kaflowe, których w latach siedemdziesiątych XX w. było dwanaście³⁶, a do dzisiaj zachowało się sześć.

W pomieszczeniu na pierwszym piętrze pełniącym obecnie funkcję sekretariatu znajduje się dwukondygnacyjny piec o bryle zbliżonej do prostopadłościanu, zwieńczony wydatnym gzymsem, z dekoracją neorokokową (il. 17). Cokół jest niezdobiony, przejście w skrzynię dolną zaakcentowano profilowanym gzymsem

17. Białystok, siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, sekretariat. Piec kaflowy z końca XIX w. z dekoracją neorokokową, 2024. Fot. I. Taranta
Białystok, office of Voivodeship Heritage Monuments Protection in Białystok, secretary's office. Tile stove from the end of 19th century with neo-Rococo decoration, 2024. Photo by I. Taranta

18. Białystok, siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, sekretariat. Piec kaflowy, cokół i dolna kondygnacja, 2024. Fot. I. Taranta
Białystok, office of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok, secretary's office. Tile stove, feet and down tier, 2024. Photo by I. Taranta

19. Białystok, siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, sekretariat. Piec kaflowy, górna kondygnacja i gzyms wieńczący, 2024. Fot. I. Taranta
Białystok, office of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok, secretary's office. Tile stove, upper tier and top cornice, 2024. Photo by I. Taranta

dekorowanym jasnobrązowym suchym liściem akantu (il. 18). W dolnej skrzyni znajduje się otwór z paleniskiem, którego obramienie jest ozdobione zielonym motywem *rocaille* i festonami, z przerywanym naczółkiem (il. 17). Obie kondygnacje oddziela profilowany gzyms, który w skrzyni górnej jest ozdobiony motywem *rocaille* barwy zielonej i jasnobrązowym, suchym liściem akantu (il. 18, 19). Ten sam motyw znajduje się zarówno na narożnikach skrzyni, jak też ogranicza od góry i dołu *panneau* z dwoma puttami na obłoku, grającymi na flecie i harfie (il. 19). Piec jest zwieńczony wydatnym gzymsem z przerywanym naczółkiem ozdobionym dwoma antytetycznie umieszczonymi rogami obfitości, *rocaille* i liśćmi akantu (il. 19). Styl neobarokowy uznawano za stosowny dla architektury urzędów, teatrów i rezydencji³⁷, podobnie jak związany z nim styl neorokokowy.

20. Białystok, siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, gabinet Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Piec kaflowy z początku XX w. z dekoracją modernistyczną, 2024. Fot. I. Taranta
Białystok, office of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok, Podlaski Voivodeship Conservator of Monuments' office. Tile stove from the beginning of 20th century with modern decoration, 2024. Photo by I. Taranta

W obecnym gabinecie Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków znajduje się dwukondygnacyjny piecokominek, o bryle zbliżonej do prostopadłościanu, zwieńczony nadstawą, o dekoracji zdaniem badaczy modernistycznej³⁸, w odcieniach koloru żółtego (il. 20). Cokół jest niezdobiony, przejście w skrzynię dolną podkreślono profilowanym gzymsem. W dolnej skrzyni znajduje się palenisko, którego krawędź ozdobiono gzymsem. Dolną skrzynię od górnej oddziela profilowany gzyms. W górnej kondygnacji centralnie umieszczono półkoliście zamkniętą niszę flankowaną dwiema kolumnami bez kanelur, przypominającymi porządek tokański, zwieńczonymi dwoma płomieniami stylizowanymi na płonące starożytne pochodnie. Skrzynię wieńczy gzyms ozdobiony w dolnej części motywem wschodzącego słońca z wyraźnie zaznaczonymi promieniami, w górnej motywem pięciopłatkowego kwiatu, oraz nadstawa o kształcie zbliżonym do piramidy o ściętym wierzchołku ozdobionym rzędem kulek (il. 20). Zdaniem badaczy piec został wyprodukowany w fabryce Åbo Kakelfabris aktiebolag w Turku, Finlandia³⁹.

W obecnym gabinecie zastępcy Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków znajduje się dwukondygnacyjny piec o bryle zbliżonej do prostopadłościanu, zwieńczony wydatnym naczółkiem, z dekoracją secesyjną w kolorze zielonym, czerwonym i żółtym (il. 21). Cokół jest niezdobiony, przejście w skrzynię dolną podkreślono profilowanym gzymsem z dekoracją stylizowanej wici roślinnej. W dolnej kondygnacji zbliżony do koła otwór paleniska ozdobiony dookoła przeplatającymi się

wiciami roślinnymi z pąkami kwiatowymi umieszczonymi w narożnikach. Skrzynie oddzielono profilowanym gzymsem z motywem podwójnej wici roślinnej, której w środkowej części nadano kształt przypominający kartusz. Górna kondygnacja i zamykający ją wydatny gzymś są ozdobione motywem bukietu żonkili o podwiniętych korzeniach, prostych łodygach, zakończonych żółtymi płatkami otaczającymi czerwony kielich (il. 21), będących symbolem wiosny. Secesja jest kojarzona z odrodzeniem, harmonią i pięknem.

W pomieszczeniu na parterze obok hallu znajduje się dwukondygnacyjny piec o bryle zbliżonej do prostopadłościanu, zwieńczony wydatnym naczółkiem, z dekoracją eklektyczną, szkliwioną na brązowo (il. 22). W świetle dokumentacji historyczno-architektonicznej PPKZ opracowanej przez Małgorzatę Dolistowską pierwotnie znajdował się on na pierwszym piętrze w trakcie południowym. Cokół jest niezdobiony, przejście w skrzynię dolną jest podkreślone profilowanym gzymsem z dekoracją reliefową – liściem akantu (il. 23). Dolną skrzynię zbudowano z trzech rzędów kaflí o kształcie stojącego prostokąta z centralnie umieszczoną muszlą z liśćmi akantu w narożnikach obwiedzioną profilowaną ramką i ornamentem okuciowo-zwijanym, o tle wypełnionym poziomymi żłobkami (il. 23). Kafle narożne zostały ozdobione ornamentem okuciowo-zwijanym i centralnie umieszczonym prostokątnym fasetowanym kaboszonem (il. 23). Kondygnację dolną oddziela od górnej profilowany gzymś ozdobiony fryzem kanelurowo-listkowym (il. 24). W górnej skrzyni znajduje się siedem

21. Białystok, siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, gabinet zastępcy Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Piec kaflowy z początku XX w. z dekoracją secesyjną, 2024. Fot. I. Taranta
Białystok, office of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok, Deputy Podlaski Voivodship Conservator of Monuments' office. Tile stove from the beginning of 20th century with secession decoration, 2024. Photo by I. Taranta

22. Białystok, siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, parter, pomieszczenie obok hallu. Piec kaflowy z końca XIX w. z dekoracją eklektyczną, 2024. Fot. I. Taranta
Białystok, office of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok, ground floor, the room next to hall. Tile stove from the end of 19th century with eclectic decoration, 2024. Photo by I. Taranta

23. Białystok, siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, parter, pomieszczenie obok hallu. Piec kaflowy, dolna kondygnacja (fragment), 2024. Fot. I. Taranta
Białystok, office of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok, ground floor, the room next to hall. Tile stove, down tier (fragment), 2024. Photo by I. Taranta

24. Białystok, siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, parter, pomieszczenie obok hallu. Piec kaflowy, górna kondygnacja (fragment), 2024. Fot. I. Taranta
Białystok, office of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok, ground floor, the room next to hall. Tile stove, upper tier (fragment), 2024. Photo by I. Taranta

rzędów kafli kwadratowych, ozdobionych umieszczoną centralnie rozetą ograniczoną ramką z wici roślinnych i liści akantu oraz z motywem *rocaille* w narożnikach (il. 24). Górna kondygnacja jest zwieńczona profilowanym gzymsem z pasmo-wo ułożonych liści akantu, ornamentem okuciowym z oprawionym kaboszonem na groszkowanym tle, ząbkowaniem, stylizowanym kimationem jońskim i liśćmi akantu (il. 22).

W tym samym pomieszczeniu przy przeciwległej ścianie znajduje się dwukondygnacyjny piec, zwieńczony gzymsem, szklwiony na zielono, z dekoracją secesyjną (il. 25). Cokół jest niezdobiony, przejście w skrzynię dolną podkreślone profilowanym gzymsem również bez dekoracji. Kondygnacja dolna jest zbudowana z czterech rzędów kwadratowych kafli gładkich, zielonych, z balaskami o kształcie fantazyjnie zapętlonych łodyg roślin zakończonych brązowymi kwiatami w narożnikach (il. 26). Powyżej paleniska, w najwyższym rzędzie umieszczono cztery kafle ozdobione motywem stylizowanego pąka kwiatowego o fantazyjnie zarysowanych kształtach w odcieniach zieleni, żółci, brązu i błękitu (il. 25). Motyw ten powtarza

25. Białystok, siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, parter, pomieszczenie obok hallu. Piec kaflowy z początku XX w. z dekoracją secesyjną, 2024.

Fot. I. Taranta

Białystok, office of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok, ground floor, the room next to hall. Tile stove from the beginning of 20th century with secession decoration, 2024. Photo by I. Taranta

26. Białystok, siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, parter, pomieszczenie obok hallu. Piec kaflowy, narożnik dolnej kondygnacji z balaską, 2024. Fot. I. Taranta

Białystok, office of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok, ground floor, the room next to hall. Tile stove, the corner of down tier with a baluster, 2024. Photo by I. Taranta

się w górnej skrzyni, zbudowanej z sześciu rzędów kafli, o bryle zbliżonej do stożka o ściętym wierzchołku, zwieńczonej profilowanym gzymsem bez dekoracji (il. 25). Projekt tego pieca opracował na początku 1902 r. Karl Mayer w bawarskim Muzeum Rzemiosł w Norymberdze pod kierunkiem Petera Behrensa, znanego architekta i jednego z założycieli wzornictwa przemysłowego⁴⁰. Rysunek pieca został opublikowany w 1902 r. w czasopiśmie „Die Kunst” i „Dekorative Kunst”⁴¹. Projekt tego pieca widniał pod № 171 w katalogu i był wytwarzany we wspomnianej fabryce Åbo w Turku, w Finlandii, od 1903 r.⁴² Zdaniem badaczy historyków sztuki piec z białostockiego pałacu został wyprodukowany w tej właśnie fabryce⁴³.

Najbardziej reprezentacyjnym urządzeniem grzewczym pałacu, związanym z pierwszą fazą budowy, jest znajdujący się w hallu neorenesansowy piec kaflowy (il. 27). Wyróżnia się on niezwykle bogactwem oraz różnorodnością form, dekoracji i barw. Piec jest dwukondygnacyjny, zwieńczony naczółkiem, o bryle zbliżonej do prostopadłościanu i wydatnych gzymsach. Cokół jest ozdobiony motywem rozetki wpisanej w koło z dekoracyjnymi liśćmi na osi horyzontalnej, umieszczonymi

27. Białystok, siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, parter, hall. Piec neorenesansowy z końca XIX w., 2024. Fot. I. Taranta
 Białystok, office of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok, ground floor, hall. Neo-Renaissance tile stove from the the end of 19th century, 2024. Photo by I. Taranta

28. Białystok, siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, parter, hall. Piec kaflowy, skrzynia dolna, 2024. Fot. I. Taranta

Białystok, office of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok, ground floor, hall. Tile stove, down tier, 2024. Photo by I. Taranta

29. Białystok, siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, parter, hall. Piec kaflowy, skrzynia dolna, ściana boczna, 2024. Fot. I. Taranta

Białystok, office of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok, ground floor, hall. Tile stove, side wall of down tier, 2024. Photo by I. Taranta

pośrodku i na wysuniętych do przodu narożnikach, przypominających pseudoryzaloty (il. 28). Przejście cokołu w skrzynię dolną jest podkreślone gzymsem ozdobionym motywem dachówki karpiówki i liśćmi akantu umieszczonymi symetrycznie nad rozetkami (il. 28). W skrzyni dolnej znajduje się otwarte palenisko z uformowaną łukowato krawędzią otworu zamkniętą żeliwnym kołnierzem, zaakcentowane gzymsem, ozdobionym guttami, perełkami i liśćmi akantu w układzie pasmowym zakończonym wolutowo, spiętym symetrycznie umieszczonymi zwornikami ozdobionymi prostokątnymi fasetowanymi kaboszonami (il. 28). W narożnikach skrzyni dolnej umieszczono ornament okuciowo-zwijany oraz hermy – popiersia brodatego mężczyzny i kobiety z kryzą w renesansowych beretach (il. 28). Przejście między kondygnacjami zaznaczono profilowanym gzymsem ozdobionym podwójnym motywem sznura, fryzem z ornamentem okuciowo-zwijanym o końcach spiętych klamrą oraz liśćmi i kwiatami karczocha, powyżej liśćmi akantu i guttami (il. 28, 29). W skrzyni górnej umieszczono gzymś o profilu odwróconej simy ozdobiony motywem liści akantu, fryzem z ornamentem okuciowo-zwijanym, flankowanym liśćmi i kwiatem karczocha oraz dwoma prostokątnymi kaboszonami, zwieńczonym

30. Białystok, siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, parter, hall. Piec kaflowy, skrzynia górna z naczółkiem, 2024.

Fot. I. Taranta

Białystok, office of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok, ground floor, hall. Tile stove, upper tier and top cornice, 2024.

Photo by I. Taranta

31. Białystok, siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, parter, hall. Piec kaflowy, skrzynia górna, ściana boczna, 2024. Fot. I. Taranta

Białystok, office of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok, ground floor, hall. Tile stove, side wall of upper tier, 2024. Photo by I. Taranta

zabkowaniem (il. 30). Powyżej znajduje się *panneau* z opartą na grafice Carla Beckera z 1869 r. sceną – Antoni Fugger pali listy bankierskie Karola V (il. 32) w 1535 r.⁴⁴, flankowaną festonami i kanelurowanymi kolumnami ozdobionymi liśćmi akantu i pąkami kwiatowymi, zwieńczone geisonem z guttami i jajownikiem (il. 31, 32). Ponad nim ułożono dwa rzędy kwadratowych kafli kasetonowych o ramce ozdobionej kimationem jońskim i liściem akantu w narożniku, z centralnie umieszczonym wklęsłym lustrem w otoku z liści akantu oraz z liśćmi i pąkami karczocha w narożnikach (il. 30). Rzędy kafli są oddzielone od siebie pasem z kaboszonym i rollwerkiem, natomiast od góry ograniczone profilowanym gzymsem ozdobionym astragalem oraz liśćmi i stylizowanymi palmetami w układzie pasmowym (il. 30). Górną kondygnację wieńczy fryz ozdobiony kanelowanymi wazonami z kwiatem karczocha flankowanymi wstęgami i liśćmi karczocha, z ażurowymi taśmami u dołu o spiralnie zwiniętych końcach połączonych spinką (il. 33). Powyżej znajduje się gzymś ozdobiony zabkowaniem i jajownikiem, który spina centralnie usytuowany kartusz z lilią heraldyczną (il. 30, 33). Fryz i gzymś są spięte przy narożnikach kroksztynami z perelkowaniem, tryglifem i kaboszonym z ornamentem okuciowym (il. 30, 33). Piec jest

32. Białystok, siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, parter, hall. Piec kaflowy, *panneau* z Antonim Fuggerem palącym listy bankierskie, 2024. Fot. I. Taranta
Białystok, office of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok, ground floor, hall. Tile stove, *panneau* with Anthony Fugger burning the certificates of debt, 2024. Photo by I. Taranta

33. Białystok, siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, parter, hall. Piec kaflowy naczótek, 2024. Fot. I. Taranta
Białystok, office of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok, ground floor, hall. Tile stove, top cornice, 2024. Photo by I. Taranta

34. Białystok, siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, parter, hall. Piec neorenesansowy, 1973. Fot. W. Wawrzonowski
Białystok, office of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok, ground floor, hall. Neo-Renaissance tile stove, 1973. Photo by W. Wawrzonowski

zwieńczony falistym przerywanym naczółkiem ozdobionym astragalem, jajownikiem i liściem akantu, z umieszczonymi w narożnikach akroterionami z motywem wirującej rozety i liśćmi (il. 33). Pierwotnie w centralnej części naczółka znajdował się kartusz herbowy trzymany przez herolda z nakryciem głowy ozdobionym piórami (il. 34). Kolorystyka pieca jest w odcieniach zieleni, brązu i czerwieni, natomiast *panneau* w odcieniach zieleni, brązów, błękitu, czerwieni oraz żółci (il. 27). Zapewne pochodził on z fabryki Zelm & Boehm w Rydze⁴⁵, zdaniem Dalii Klajumienė znajdował się w katalogu *Ofenkatalog von Zelm & Boehm. Gypsfabrik, Schlämmkreidefabrik, Ofen- und Tonwarenfabrik, Riga, 1906*⁴⁶. Według polskich badaczy kafle zostały wyprodukowane w fabryce Schmidt und Lehman z Velten koło Berlina, piec wykonano w fabryce Zelm & Boehm w Rydze⁴⁷. Ten piec był produkowany również w fabryce kafli i ceramiki Ewela Libo w Wilnie i widnieje w katalogu pod № 114 z około 1910 r.⁴⁸

Piece neorenesansowe, z identyczną dekoracją reliefową, aczkolwiek monochromatyczne, białe lub w odcieniach brązu z polichromatycznym *panneau* ze sceną palenia listów bankierskich cesarza Karola V, znajdowały się w kamienicy w Szczecinie przy obecnej alei Jana Pawła II⁴⁹, w pałacu w Dzierżni koło Tomaszowa Lubelskiego, obecnie w Muzeum w Tomaszowie Lubelskim, oraz w Muzeum w Chojnicach⁵⁰. Piec ze Szczecina został wyprodukowany w Velten pod Berlinem, dwa pozostałe urządzenia grzewcze przypuszczalnie również powstały w tej fabryce⁵¹.

Dekoracja pieca, a w szczególności postać palącego listy bankierskie Antoniego Fuggera, przyciąga spojrzenie i przemawia do odbiorców poprzez bogactwo i status społeczny kupieckiej rodziny Fuggerów⁵². Pochodzący z Augsburga Fuggerowie byli jedną z najbardziej wpływowych rodzin kupców-bankierów w Europie, którzy do swego ogromnego bogactwa doszli poprzez dalekosiężny handel wydobytą w Tyrolu i na Węgrzech miedzią i srebrem oraz usługi finansowe – pożyczki dla właścicieli kopalni i władców, cesarzy z dynastii Habsburgów, papieży i książąt w Europie⁵³. Wybór wyżej wymienionego przedstawienia z Antonim Fuggerem i cesarzem Karolem V oraz usytuowanie go w westybulu, przy głównym wejściu do budynku, był bez wątpienia nieprzypadkowy, zarówno pod względem skojarzeń z bogactwem i prestiżem niemieckiego fabrykanta Ewalda Hasbacha, jak też i sceny nawiązującej do pochodzenia właściciela pałacu, ukazującej jedną z kart świetności w historii Niemiec, a właściwie osobę cesarza Karola V, ambitnego władcy rozszerzającego swą władzę za pomocą pożyczonych pieniędzy na zakupienie głosów elektorów i wybór na cesarza.

Podsumowując, piece te należą do *par excellence* dobrej, małej architektury wnętrz⁵⁴ dawnych białostockich pałaców. Są wyrazem obowiązujących w danej epoce trendów sztuki, nauki i techniki. Autorka artykułu może jednoznacznie określić pochodzenie jednego pieca neorenesansowego znajdującego się w westybulu Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, wykonanego w Rydze, ze względu na zachowaną w świetle przytoczonej powyżej dokumentacji konserwatorskiej sygnaturę Riga. Pozostałe urządzenia grzewcze, w szczególności piec wczesnomodernistyczny z gabinetu Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków i secesyjny z pomieszczenia na parterze mogą pochodzić z fabryki kafli w Turku, aczkolwiek brak sygnatury uniemożliwia jednoznaczne określenie pochodzenia tych urządzeń grzewczych. Prawdopodobnym jest, iż piece były wybierane na

podstawie dostępnych wzorców umieszczonych w katalogach inspirowanych kartami z historii Niemiec czy też projektami niemieckich architektów, które realizowane były w wiodących fabrykach niemieckich bądź żydowskich spółek (Zelm & Boehm w Rydze, Ewela Libo w Wilnie) położonych wówczas w Cesarstwie Rosyjskim. Nie można wykluczyć również, iż niektóre piece mogły pochodzić z innych fabryk kafla i ceramiki, np. z Białegostoku. Spośród polifonii stylów architektonicznych białostockich pieców kaflowych najgłośniej przemawia piec neorenesansowy, „który to styl stał się głównym źródłem dla studiów architektonicznych, stanowił uosobienie formalnej doskonałości, jednomyślnie uznany przykład architektonicznego piękna, był najlepszą miarą wartości, punktem odniesienia dla nowej twórczości”⁵⁵.

BIBLIOGRAFIA

Opracowania

- Dolistowska M., *Białystok–Dojlidy. Pałac Hasbacha. Dokumentacja historyczno-architektoniczna wykonana na zlecenie: Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Białymstoku, Wydział Kultury, Wojewódzki Konserwator Zabytków, maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku, Białystok 1980.*
- Foltyn E., *O potrzebie badań nad XIX- i XX-wiecznymi kaflami i piecami kaflowymi (na przykładzie kafla z zamku Sułkowskich w Bielsku-Białej), „Ochrona Zabytków” 1989, t. 42, z. 3–4 (166–167).*
- Gała-Walczowska M., *Wątki znaczeniowe i symbolika architektury XIX wieku, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 2017, nr 4.*
- Gamrat M., *Prawda, piękno i dobro w paryskich wykładach Victora Cousina, „Prace Aksjologiczne. Język – Literatura – Kultura – Media” 2022, t. 3.*
- Gutowski M., Gutowski B., *Architektura secesyjna w Galicji, Warszawa 2001.*
- Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa, t. 12, z. 2: Miasto Białystok, red. M. Zgliński, A. Oleńska, Warszawa 2015.*
- Klajumienė D., *Kodėl svarbu tyrinėti XIX a.–XX a. pirmosios pusės koklinių krosnių gamintojų produkcijos ženklinius? [w:] Vietiniai ir įvežtiniai XIX a. 7 deš. kokliai Lietuvoje: gamintojai ir produkcijos ženkliniai, Vilnius 2024, https://www.lma.lt/uploads/Pranesimai%20naujienuoms/Akademik%C4%97s%20Dalius%20KlajKlaju%C4%97s%20straipsnis%20vie%C5%A1inti_01.pdf.*
- Klajumienė D., *Pirmavaizdis ir gaminys: XIX a. – XX a. pirmos pusės koklinių krosnių ir židinių atvejais, „Acta Academiae Artium Vilmensis” 2023, DOI: 10.37522/aaav.110–111.2023.182.*
- Koch W., *Style w architekturze. Arcydzieła budownictwa europejskiego od antyku po czasy współczesne, Warszawa 2005.*
- Krakowski P., *Wątki znaczeniowe w architekturze wieku XIX, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Historii Sztuki” 1973, z. 11.*
- Lenartowicz J.K., *Słownik psychologii architektury, Kraków 2010.*
- Макогонова М.Л., *Интернациональный дизайн. Об авторстве изразцовых печей финских заводов «Або» и «Ракколяниоки» эпохи модерна из собрания ГМИ СПб, „Труды Государственного Музея Истории Санкт-Петербурга, Исследования и материалы” 2014, t. 24.*

- Mysona-Byrska K., *Inskrypcje na kamienicach krakowskich jako wyraz transferu idei w architekturze przełomu XIX i XX wieku*, Kraków 2023.
- Piec kaflowy według pomysłu architekta Czesława Domaniewskiego, „Przegląd Techniczny” 1897, R. 23, t. 35, nr 20.
- Pomian K., *O porównywaniu historii*, [w:] K. Pomian, *Historia. Nauka wobec pamięci*, Lublin 2006.
- Samek J., *W obronie zabytkowych pieców i kafli z drugiej połowy XIX i XX wieku*, „Ochrona Zabytków” 1986, t. 39, z. 1 (152).
- Semków J., Wojnowska W., *Piece kaflowe z XIX i XX w. z terenu dawnych Prus i Pomorza*, [w:] *Średniowieczne i nowożytne kafle. Regionalizmy – podobieństwa – różnice*, red. M. Dąbrowska, H. Karwowska, Białystok 2007.
- Semków J., Wojnowska W., *Warmia i Mazury. Piece kaflowe w kompleksie zabudowy mieszkalnej Wzgórza Katedralnego we Fromborku*, [w:] *Piece kaflowe w zbiorach muzealnych w Polsce. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej w Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku w dniach 5–7 września 2008 roku pod patronatem Marszałka Województwa Warmińsko-Mazurskiego Jacka Protasa*, red. M. Dąbrowska, J. Semków, W. Wojnowska, Frombork 2010.
- Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, red. K. Kubalska-Sulkiewicz i in., wyd. 4, Warszawa 2003.
- Szykuła-Żygawska A., *Wizyta Karola V u bankierskiej rodziny Fuggerów*, „Spotkania z Zabytkami” 2012, nr 3–4.
- Witruwiusz, *O architekturze ksiąg dziesięć*, Warszawa 1956.

Netografia

- Gigiel M., *To dzieło sztuki! Piękny piec z XIX wieku wrócił do Szczecina po renowacji*, <https://wszczecinie.pl/to-dzielo-sztuki-piekny-piec-z-xix-wieku-wrocil-do-szczecina-po-renowacji/31154>.
- Häberlein M., *Fugger Family*, Oxford Bibliographies, <https://www.oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780195399301/obo-9780195399301-0332.xml>.
- <https://web.archive.org/web/20150924112227/http://www.svrt.ru/lib/a-uborsky-5.pdf>.
- <https://www.bonhams.com/auction/24799/lot/200/carl-ludwig-friedrich-becker-german-1820-1900-anton-fugger-burning-the-debenture-bonds-of-charles-v-in-1535-49-x-67in-1245-x-1702cm/>.

PRZYPISY

- ¹ J. Semków, W. Wojnowska, *Piece kaflowe z XIX i XX wieku z terenu dawnych Prus i Pomorza*, [w:] *Średniowieczne i nowożytne kafle. Regionalizmy – podobieństwa – różnice*, red. M. Dąbrowska, H. Karwowska, Białystok 2007, s. 193–194.
- ² Tamże, s. 194–195.
- ³ Tamże, s. 194.
- ⁴ Witruwiusz, *O architekturze ksiąg dziesięć*, Warszawa 1956, s. 9.
- ⁵ W. Koch, *Style w architekturze. Arcydzieła budownictwa europejskiego od antyku po czasy współczesne*, Warszawa 2005, s. 265.
- ⁶ Za: M. Gała-Walczowska, *Wątki znaczeniowe i symbolika architektury XIX wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 2017, nr 4, s. 57.

- ⁷ K. Pomian, *O porównywaniu historii*, [w:] tegoż, *Historia. Nauka wobec pamięci*, Lublin 2006, s. 100.
- ⁸ *Piec kaflowy według pomysłu architekta Czesława Domaniewskiego*, „Przegląd Techniczny” 1897, R. 23, t. 35, nr 20, s. 317.
- ⁹ Tamże, s. 317–318.
- ¹⁰ J. Semków, W. Wojnowska, *Piece kaflowe...*, s. 193.
- ¹¹ J. Samek, *W obronie zabytkowych pieców i kafli z drugiej połowy XIX i XX wieku*, „Ochrona Zabytków” 1986, t. 39, z. 1 (152), s. 48.
- ¹² E. Foltyn, *O potrzebie badań nad XIX- i XX-wiecznymi kaflami i piecami kaflowymi (na przykładzie kafli z zamku Sułkowskich w Bielsku-Białej)*, „Ochrona Zabytków” 1989, t. 42, z. 3–4 (166–167), s. 274.
- ¹³ Tamże, s. 49.
- ¹⁴ J.K. Lenartowicz, *Słownik psychologii architektury*, Kraków 2010, s. 11.
- ¹⁵ M. Gała-Walczowska, *Wątki znaczeniowe i symbolika architektury XIX wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 2017, nr 4, s. 55.
- ¹⁶ Tamże, s. 67.
- ¹⁷ Tamże, s. 56–71.
- ¹⁸ Tamże.
- ¹⁹ Tamże.
- ²⁰ Tamże.
- ²¹ M. Gamrat, *Prawda, piękno i dobro w paryskich wykładach Victora Cousina*, „Prace Aksjologiczne” 2022, t. 3, 2022, s. 41–42; K. Mysona-Byrska, *Inskrypcje na kamienicach krakowskich jako wyraz transferu idei w architekturze przełomu XIX i XX wieku*, Kraków 2023, s. 63–64.
- ²² W. Koch, *Style w architekturze...*, s. 275.
- ²³ *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, wyd. 4, red. K. Kubalska-Sulkiewicz i in., Warszawa 2003, s. 375.
- ²⁴ Tamże.
- ²⁵ Tamże.
- ²⁶ K. Mysona-Byrska, *Inskrypcje...*, s. 129.
- ²⁷ M. Gutowski, B. Gutowski, *Architektura secesyjna w Galicji*, Warszawa 2001, s. 20–21, za: K. Mysona-Byrska, *Inskrypcje...*, s. 129.
- ²⁸ Tamże.
- ²⁹ <https://web.archive.org/web/20150924112227/http://www.svrt.ru/lib/a-uborsky-5.pdf> [dostęp: 19.09.2025].
- ³⁰ *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 12, z. 2: *Miasto Białystok*, red. M. Zgliński, A. Oleńska, oprac. autorskie K. Kolendo-Korczak i in., Warszawa 2015, s. 134.
- ³¹ Tamże, s. 137–138.
- ³² J. Samek, *W obronie zabytkowych...*, s. 49.
- ³³ *Katalog zabytków sztuki...*, s. 137.
- ³⁴ M. Dolistowska, *Białystok-Dojlidy. Pałac Hasbacha. Dokumentacja historyczno-architektoniczna wykonana na zlecenie: Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Białymstoku, Wydział Kultury, Wojewódzki Konserwator Zabytków*, maszynopis w archiwum WUOZ, Białystok 1980, s. 10–11; *Katalog zabytków sztuki...*, s. 132.
- ³⁵ M. Gała-Walczowska, *Wątki znaczeniowe i symbolika...*, s. 60.
- ³⁶ M. Dolistowska, *Białystok-Dojlidy...*, s. 15–16, 18–19.
- ³⁷ M. Gała-Walczowska, *Wątki znaczeniowe ...*, s. 63.
- ³⁸ *Katalog zabytków sztuki...*, s. 133.
- ³⁹ Tamże.
- ⁴⁰ C. Pese, *Jugendstil aus Nürnberg: Kunst, Handwerk, Industriekultur*, Stuttgart 2007, s. 76, 79, za: M. Л. Макогонова, *Интернациональный дизайн. Об авторстве изразцовых печей финских заводов «Або» и «Ракколаниоки» эпохи модерна из собрания ГМИ СПб*, „Труды Государственного Музея Истории Санкт-Петербурга, Исследования и материалы” 2014, t. 24, s. 65.
- ⁴¹ „Die Kunst. Monatshefte für freie und angewandte Kunst” 1902, Bd. 6, s. 230–231; „Dekorative Kunst. Illustrierte Zeitschrift für angewandte Kunst” 1902, Bd. 9, s. 230–231, za: M. Л. Макогонова, *Интернациональный дизайн...*, s. 65.

- ⁴² H. Soiri-Snellman, *Turun kaakelin kakluunit. Turun kaakelitehtaan uunimallit vuosina 1874–1954*, [Turku] 2003, s. 208, za: M. Л. Макогонова *Интернациональный дизайн...*, s. 65.
- ⁴³ *Katalog zabytków sztuki...*, s. 133.
- ⁴⁴ <https://www.bonhams.com/auction/24799/lot/200/carl-ludwig-friedrich-becker-german-1820-1900-anton-fugger-burning-the-debenture-bonds-of-charles-v-in-1535-49-x-67in-1245-x-1702cm/> [dostęp: 30.06.2025].
- ⁴⁵ *Katalog zabytków sztuki...*, s. 133.
- ⁴⁶ D. Klajumienė, *Kodėl svarbu tyrinėti XIX a.–XX a. pirmosios pusės koklinių krosnių gamintojų produkcijos ženklimą?*, [w:] *Vietiniai ir įvežtiniai XIX a. 7 deš. kokliai Lietuvoje: gamintojai ir produkcijos ženklinimas*, Vilnius 2024, https://www.lma.lt/uploads/Pranesimai%20naujienuoms/Akademik%C4%97s%20Dalius%20Klajumi%C4%97s%20straipsnis%20vie%C5%A1inti_01.pdf [dostęp 27.06.2025].
- ⁴⁷ *Katalog zabytków sztuki...*, s. 133.
- ⁴⁸ Альбом белоглазурованных, terra-cottовых, майоликовых и позолоченных печей и каминов парового изразцово-гончарного завода Е. Либо в Вильне. Вильна, [s. a.] za: D. Klajumienė, *Pirma-vaizdis ir gaminy: XIX a. – XX a. pirmos pusės koklinių krosnių ir židinių atvejais*, „Acta Academiae Artium Vilmensis” 2023, DOI: 10.37522/aaav.110-111.2023.182.
- ⁴⁹ M. Gigiel, *To dzieło sztuki! Piękny piec z XIX wieku wrócił do Szczecina po renowacji*, <https://wszczecinie.pl/to-dzieło-sztuki-piękny-piec-z-xix-wieku-wrócił-do-szczecina-po-renowacji/31154> [dostęp: 30.06.2025].
- ⁵⁰ A. Szykuła-Żygawska, *Wizyta Karola V u bankierskiej rodziny Fuggerów*, „Spotkania z Zabytkami” 2012, nr 3–4, s. 66–68.
- ⁵¹ M. Gigiel, *To dzieło sztuki!...*
- ⁵² <https://www.bonhams.com/auction/24799/lot/200/carl-ludwig-friedrich-becker-german-1820-1900-anton-fugger-burning-the-debenture-bonds-of-charles-v-in-1535-49-x-67in-1245-x-1702cm/> [dostęp: 30.06.2025].
- ⁵³ M. Häberlein, *Fugger Family*, Oxford Bibliographies, <https://www.oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780195399301/obo-9780195399301-0332.xml> [dostęp: 30.06.2025].
- ⁵⁴ J. Samek, *W obronie zabytkowych ...*, s. 49.
- ⁵⁵ P. Krakowski, *Wątki znaczeniowe w architekturze wieku XIX*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Historii Sztuki” 1973, z. 11, s. 75, za: M. Gała-Walczowska, *Wątki...*, s. 58.

„SPEAKING ARCHITECTURE” – BERLIN-TYPE TILE STOVES IN BIAŁYSTOK VILLAS AND PALACES, CURRENT OFFICE OF VOIVODESHIP HERITAGE MONUMENTS PROTECTION OFFICE IN BIAŁYSTOK AND THE PODLASKIE MUSEUM IN BIAŁYSTOK

The Vitruvian ideal of the art of building was that architecture should represent *firmitas, utilitas, venustas*, which means strength, functionality, and beauty. The examples of these three attributes are Białystok villas and palaces from the end of 19th and the beginning of 20th centuries, current the offices of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok and The Podlaskie Museum in Białystok with their furnishings – tile stoves. The stove were built from smooth or relief tiles, mono- and polychrome, referring to historical styles, most often neo-Renaissance and neo-Baroque, are defined in German literature on the subject as the *altdeutschen Ofens*. They represent a high artistic and technical level of craftsmanship, characterized by maximum and logical use of space, an excellent sense of proportion, symmetry and strict subordination of the composition to the entire. These stoves are *par excellence* examples of good, small, interior architecture of old Białystok palaces. They are an expression of the trends in art, science and technology prevailing in a given epoch.